

XVIII. YÜZYIL TÜRK MANTIKÇILARI

Doç.Dr. Abdulkuddûs BİNGÖL

18. Yüzyılın başlarında, sahasını ve üretim imkânlarını son iki yüzyılda bir kaç misli genişleten, kültür birliğinin şuûruna varmış, iskolaistik zihniyetin ve feodal sistemin katı ve dar çerçevelerinden çıkarak kendisine yeni hayat şekilleri ortaya koymağa başlamış olan bir Avrupa karşısında, birbiri ardından gelen devamlı harpler, isyanlar ve kargaşalıklarla üretimi azalmış, ekonomik düzeni altüst olmuş, ilmî hayatı âdetâ durmuş ve birçok alanda tekâmülün mucizesini sanki unutmuş bir Osmanlı-Türk İmparatorluğu mevcuttu.

Zira XII. Yüzyılda Avrupa'da yaşanan Rönesans sıralarında, özellikle İslâm Dünyası temel alınarak Elen ve Elenistik dönem düşünce davranışına yeniden dönülmüş, Rönesansı izleyen Modern Çağ'da Galile ile bilimde tecrübî metod uygulanmağa başlamış ve kuruluşa geçirilmiştir. Böylece İlk Çağ'da tek tek örnekler halinde kalan tecrübî metod, Modern Çağ'da kurumlaştırılmıştır. Bu sayede bilimlerde büyük ilerlemeler kaydedilmiş ve bilimin her şubesi bundan nasibini almıştır. İşte bu gelişme içerisinde XV. yüzyıldan başlayarak, daha sonraki yüzyıllarda yeni hamlelerle gelişen Mantık, denilebilirki, XVIII. yüzyılda Kant'la birlikte Avrupa'da en yüksek olgunluğuna erişmiştir.

Halbuki, Hıristiyan Orta Çağının Elen ve Elenistik çağ düşünce ve bilimini unutmış olduğu sıralarda, İslâm Dünyası ona yepyeni katkılarda bulunarak, onu diriltip gençleştirmiş, yaşatıp genişletmiş, yeşertip sürdürmüştür (1). İslâm Dünyası, sahip olduğu bilim geleneği yanında, daha X. yüzyılda Fârâbî (870-950) ve hemen ardından İbn Sinâ (980-1037)'nin elinde oduka inkişaf etmiş olan bir Mantık geleneğine de sahip olmuştu. Üzülerek ifade etmek zorundayız ki, birinci devredeki âlimlerimizin himmetleri, daha sonraki yüzyıllarda gevşetilmiş ve sonra gelenler tarafından iyi değerlendirilmemiştir.

İşte bundan dolayıdır ki, daha XVI. yüzyılın sonlarında, Türk-İslâm Dünyası'nda bilim hayatı oldukça durgunlaşmıştı. Bu devrede ilim öğretiminde ve ilmî eserlerin yazılışında görülen gevşekliğin XVII. yüzyılda daha çok belirgin

(1) KÜYEL, Mübahat Türker (Prof. Dr.) Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Felsefe Eylemi, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ank. 1976, s. 69.

hâle geldiğini görmekteyiz. Önceki yüzyıllarda dinî ilimlerin yanında, akli ve müs-
bet ilimlerin öğretim yeri de olan medreselerden bu alanlarda birçok bilgin ye-
tişmişti. Fakat XVII. yüzyıldan bu yana, medreselerde yavaş yavaş akli ve müs-
bet ilimler itibardan düşmüş ve öğretim daha ziyade Dinî İlimler alanı içine kapanmıştı.
Hatta akli ve müs-
bet ilimler sahasında en ilkel bilgilere sahip olmayanların bile, en
büyük medreselerin müdiresliğine ve en yüksek ilmî makamlara getirildiği bile,
az da olsa, maalesef görülmüştü.

Henüz 1657 yıllarında Kâtip Çelebi (1609-1657)'nin medreselerden pek acı
bir lisanla şikâyet ettiğini Mizanü'l-Hakk'ında okumaktayız. Kâtip Çelebi'nin an-
lattığına göre, Kanunî Sultan Süleyman Han zamanına gelinceye kadar Hikmet
(Felsefe) ile dinî ilimleri kendisinde toplayan âlimler rağbettediydi. Fatih Sultan
Mehmûd tarafından bina edilen Medaris-i Semaniye'de vakfiyesine uygun olarak
Haşîye-i Tecrid ve *Şarh-i Mevakif* (2) dersleri okutuluyordu. Fakat daha sonra
gelenler, "bunlar felsefiyattandır" diyerek kaldırıp yerlerine fıkhîtan *Hidâye* ve
Ekmel'i (3) okutmağı daha makbûl bulmuşlardı. Kâtip Çelebi, bu tutumu eleştire-
rerek, konu ile ilgili sözlerini şöyle tamamlamaktadır: "Yalnız ana iktisar (öğre-
timi dinî ilimlere özgü kılmak) nâ mâkul olmakla ne felsefiyat, ne de Hidâye ve
Ekmel kaldı" (4). Tabii, medreselerin daha sonraki yıllarını görmüş olsaydı, Kâ-
tip Çelebi ne derdi, bunu bilemiyoruz. Ama O'nun, kendi zamanındaki âlimler
ders verirken, "şayet meselelerde hikmet ve riyaziye temas eden cihetler varsa,
bu sahalardaki bilgisizliklerinden dolayı, bunlar felsefedir, diyerek atladıklarını"
söylediğini biliyoruz (5).

İşte, XVIII. yüzyılda Mantık ve Felsefe sahasında yapılan çalışmaları araş-
tırırken, bu anlayışı gözden kaçırmamak gerekir. Öyle sanıyoruz ki, bundan yet-
miş-seksen yıl önceki mantık ve felsefedeki hiçliliğimizin sebeplerini de büyük
ölçüde bu zihniyette aramak gerekir. XVIII. yüzyılın başlarında hâlâ devam eden
bu zihniyetten dolayıdır ki, bu yüzyılın başlarında Türk-İslâm Kültür Dünyası'nda
yazılan eserlerde, Avrupa'da gelişen modern ilmî düşünüşün büyük düşünce ha-
reketlerinden izlere rastlamak mümkün değildir. Hattâ bu yüzyılda dikkate çar-
pan çok az telif eser haricinde, mantık çalışmaları ekseriyetle şerhler ve hâşiler-
den ibaret kalmıştır. Denilebilir ki, XV. yüzyıl ile XVIII. yüzyıl arasında mantık
adına yapılan şerhler ve haşiyeler bu ilmî esas gâyesinden de uzaklaştırmıştır (6).

(2) Nasirü'd-Din Tusî'nin *Tecridü'l-Kelâm* adıyla bilinen önemli eserini Seyyid Şerif 14. yüzyılda
şerh etmişti ki, tu eser *Haşîye-i Tecrid* adıyla bilinmektedir. *Mevakif* ise el-İCİ (1218-1355)'nin
eseridir. Bu da yine Seyyid Şerif tarafından şarh edilmiştir.

(3) *Hidâye*, el-Marginânî, (öl. M. 1197) nin Hanefî fıkhına ait bir eseri olup, bunu Ekmelü'd-Din
Muhammed şarh etmiştir. İşte bu iki kitap medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.

(4) Bkz.: M. Ali Aynî, *Darü'l-Fünun Tarihi*, Yeni Mat., İst.-1927 s. 3-4.

(5) Bkz.: M. Ali Aynî, *Türk Mantıkçıları*, İktisad Mat., İst.-1928, s. 8.

(6) Keklik, Nihat (Prof. Dr.) İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbi Mantığı, İst.-1969-1970, c. 1, s. 70.

Bununla beraber XVIII. yüzyılın XVII. yüzyıla nisbetle daha canlı ve daha verimli olduğunu görmekteyiz. Bunda Damat Ali Paşa, Damat İbrahim Paşa ve Hekimoğlu Ali Paşa gibi, ilim sahiplerini ve ilim öğrenmeğe hevesli ve kabiliyetli olanları himaye eden sadr-ı a'zamların tesirlerinin olduğunu söyleyebiliriz.

Biz, burada XVIII. yüzyılı idrâk etmiş ve mantık sahasında eser vermiş olan âlimlerimizden kısaca bahsedip, bu yüzyılda mantığın durumu ve mantık anlayışımız hakkında bir fikir verebilmek için orjinal bulduğumuz bir-iki eser üzerinde de durmak istiyoruz.

XVIII. yüzyılı idrâk etmiş ve yüzyılın hemen başında, H. 1119 (M. 1707) tarihinde vefat etmiş olan Mostari Mustafa Efendi'yi, bu yüzyılda mantık sahasında eser vermiş ilk mantıkçı sayabiliriz. Kendisi Hersek Sancağı'nın merkezi olan Mostar kasabasında doğduğu için "Mostari" adıyla anılmaktadır. İlk tahsilini babası Yusuf Efendi'den gördükten sonra, H. 1088 (M. 1677) yıllarında İstanbul'a gelerek Tireli Karabekir ve Arapzâde gibi zatlardan öğrenimini tamamlamıştır. Mostar Müftüsü Hasan Efendi'nin vefatı üzerine M. 1692 yılında doğduğu kasabanın müftülüğüne getirilmiş ve ölünceye kadar burada öğrenci yetiştirmek ve eser yazmakla meşgul olmuştur. 25 Kadar olan eserlerinden çoğu, üsûl-u fikh, feraiz, âdâb ve meânî ilimlerine aittir. Bunlardan *Şarh-i Cedid* adıyla bilinen yalnız biri mantığa ait bir eserdir. Bu eser Kâtibî adıyla şöhret yapmış olan Ömer b. Ali el-Kazvinî (Öl. M. 1255)'nin mantıktan kısa bir metin olan *Şemsiyye* adlı eserine şarhtır. XIII. yüzyılın değerli bir âlimi olan Kâtibî, Nâsîrü'd-Din Tusî'nin öğrencisidir.

Mustafa Efendi'den hemen bir yıl kadar sonra, H. 1120 (M. 1708) de vefat etmiş olan İshak Hocası Ahmed Efendi'nin de tefsir, kelâm, hendese, akaid vs. ye ait eserleri yanında *Talikatü Tehzibi'l-Mantık* adıyla mantığa dâir bir eseri vardır. Bu eser Teftezânî (öl. M. 1389)'nin *Tehzîbül-Mantık ve'l-Kelâm* adlı eserine, 15. asır sonlarında Celâlüd-din Muhammed b. Es'ad el-Devvanî tarafından yazılan şarh üzerine bir inceleme ve onun kısa bir özetinden ibarettir.

İshak Hocası Ahmed Efendi, aslında Aydınlı olup, Şirvanlı Hoca Nime-tullah Efendi'den öğrenimini tamamladıktan sonra, Bursa'ya yerleşmiştir. Burada lâyük olduu itibarı görmüş ve bu arada Bursa zenginlerinden İshak Efendi adında bir zatın oğlunu da okutmuştur. Uzun müddet bu zatla beraber bulunduğu için kendisine "İshak Hocası" lakabı verilmiş ve bu adla şöhret bulmuştur. Halveti Tarikatı şeyhlerinden Niyazi Mısıri Hazretlerine müntesib olduğu, bazı kaynaklarda belirtilmektedir (7).

XVIII. yüzyılda yetişen değerli bir âlim de Yanyalı Hoca Muhammed Es'ad Efendi'dir. H. 1143 (M. 1730) yılında İstanbul'da vefat etmiş olan Yanyalı Es'ad Efendi, Mantık alanında tercümele yapmıştır. Dinî ilimlerin yanında, akli ilim-

(7) Bkz.: Bursalı, Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, İst.-1342 c. 1, s. 357.

lerde de temeyyüz etmiştir. Âlet ilimlerini memleketinin âlimlerinden Müftü Muhammed ve İbrahim Efendilerden okuduktan sonra İstanbul'a gelerek sırasıyla Akşehirzâde İbrahim Efendi, Tekirdağ Müftüsü Muhammed Efendi ve Müneccimbaşı Muhammed Efendilerden ders almıştır. Kazandığı ilmi şöhretinden dolayı Sadr-ı Azam Damat İbrahim Paşa zamanında kendisine Galata Kadılığı tevcih olunmuştur. Aynı zamanda iyi bir matematikçi de olan Yanyalı Es'ad Efendi, Arapça ve Farsça'nın yanı sıra eski Yunanca'yı da biliyordu. Bundan dolayı İbrahim Paşa'nın kurduğu 25 kişilik tercüme hey'etinde yer almış ve Mütferrika matbaasında müsahhhilik yapmıştır.

Bilindiği gibi yenilik taraftarı ve terakkiperver olan Damat İbrahim Paşa, âlim ve edipleri himaye eder ve onları kitap tercümesine teşvik ederdi. İşte İbrahim Paşa'nın bu teşviklerine mazhar olanlardan birisi de Muhammed Es'ad Efendi'dir. Gerçi zamanın şeyhü'l-İslâmı Yenişehirli Abdullah Efendi de Yanyalı Hoca'yı bu işe teşvik etmiştir. İşte bu teşvikler ve gördüğü rağbet üzerine Yanyalı, önce Aristoteles'in Mantık ve fiziğine ait bazı eserlerini tercüme etti. Bu cümleden olmak üzere O'nun Aristoteles'in Fiziğini Yunanca metnini esas alarak "Tercüme el-Kütüb el-Semâniye fî Hikmet el-Tabiiyye" adıyla Arapça'ya çevirdiğini biliyoruz. M. Ali Aynî, bu tercümenin bir nüshasının Ayasofya'da no: 2568 de kayıtlı olduğunu bildirmektedir.

Hoca Es'ad Efendi, bu terümeleriyle övünürken, Abbasîlar zamanında yapılan tercümelerin arızalı olduğunu da iddiâ ediyor. Buna gerekçe olarak da, Abbasîler zamanında yapılan tercümelerin Arapçaya Süryanice metinleri esas alınarak ikinci elden yapılmış olduğunu göstermektedir. M. Ali Aynî Efendi bu tercümelemleri beğenerek, "Yanyalı âlim keşke bunları Türkçe yazmış olsaydı, ama Türkçe yazmış olsaydı da tadrîs lisânı Arapça olduğu için Arapça okunacaktı" derken (8), Merhum Hocam Hilmi Ziya Ülken, "O yüzyılda Batı'da Astronomi ve Fiziğin ne derecede ilerlediği ve Aristo fiziğinin tamamen tarihe karışmış olduğu düşünülecek olursa, bu tercümenin yüzyıllarca geri kalmış, hattâ lüzumsuz olduğu anlaşılır." (9), şeklindeki ifadeleriyle bunları eleştirmektedir.

Es'ad Efendi'nin ayrıca İbn Sînâ (980-1037)'nin Şifa'sını tercüme ettiği, İsrakîlik Ekolünün kurucusu olan Şehabüddin Suhreverdî el-Maktûl (1153-1191)'ün en önemli eserlerinden biri olan Hikmetü'l-İşrak'a da bir şarh yazdığı bilinmektedir. Çeşitli konularda eserler vermiş olduğu için, devrinin bir ansiklopedisti olarak da şöhret yapmıştır.

Bu yüzyılda Mantığa ilgi duyan âlimlerimizden birisi de H. 1145 (M. 1732) yılında ve at etmiş olan Maraşlı Saçaklızâde Muhammed Efendi'dir. Geniş mâlumâtı ve engin kavrayışıyla meşhur olan bu zatın, dinî ilimlerin hemen her bi-

(8) Bkz.: M. Ali Aynî, Türk Mantıkçıları, s. 9-10.

(9) Bkz.: Ülken, Hilmi Ziya, (Ord. Prof.) Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İst.-1979, s. 24 vd.

rinde verdiği eserler yanında, Mantiğa dâir iki eseri de vardır: Bunlardan birisi el-Arâis fi'l-Mantık, diğeri de Takrîrü'l-Kavânîn min el-Mantık ve el-Münazara'dır. Bu ikincisi pedagojik maksatla, öğrenciler için yazılmış muhtasar bir eser olup, H. 1312 (M. 1894) yılında İstanbul'da basılmıştır.

Burada adını zikredeceğimiz bir diğerk mantıkçımız da Üsküdarlı Muhammed Emin Efendi'dir. Kendisi Aziz Muhammed Hüdâyi'nin torunu olup, H. 1149 (M. 1736) yılında vefat etmiştir. Dini ilimlerin bütünü tahsil ederek kısa zamanda icâzet almağa muvaffak olmuş, bilâhare bir yandan öğrenci yetiştirmekle meşgul olurken, bir taraftan da, daha ziyade dînî limlerde olmak üzere, eser yazarak vaktini değerlendirmiştir. Matematik sahasında da eserler vermiş olan Mehmed Emin Efendi'nin Mantiğa dâir iki eseri vardır: Bunlardan birisi Eczâ-ı Kaziiyye adıyla bilinmektedir, matbudur. Diğeri ise aynı yüzyılda yaşamış ve H. 1123 (M. 1711) yılında vefat etmiş olan, Kara Halil Efendi'nin Fenari'ye yaptığı hâşiyeye üzerine yazdığı Hâşiyeye'dir. Bilindiği gibi, Şemsü'd-Din Monla Fenari, XIV. yüzyıl Türk Mantıkçılarından olup, O'nun Ebheri'nin İsağüci'si üzerine yazdığı şarh, yâni Risâle-i Esiriyye'si, asırlarca medreselerimizde ders kitabı olarak okutulmuştur.

H. 1151 (M. 1738) yılında vefat etmiş olan Yenişehir Fenarlı Veliyyüddin Mustafa Carullah Efendi'nin *Seyyare-t Seb'a* adını verdiği eseri de Mantıkla ilgilidir. Mustafa Efendi, az önce adından bahsettiğimiz Monla Fenari'nin Risale-i Esiriyye'si üzerine yazılmış olan altı meşhur hâşiyeyi toplamış, onlara kendisi de bir hâşiyeye ilâve ederek, hepsine birden Seyyare-i Seb'a adını vermiştir. Veliyyüddin Mustafa Efendi'nin bir araya topladığı bu altı hâşiyeye şunlardır:

- 1- Hâfız İmadi'nin Hâşiyesi,
- 2- Hocası Abdurrahman el-Kürdi'nin Hâşiyesi,
- 3- Abdurrahim Şirvani'nin Hâşiyesi,
- 4- Şehirlizâde'nin Hâşiyesi,
- 5- Tarsûsi'nin Hâşiyesi,
- 6- Yukarıda adı geçen Kara Halil'in Hâşiyesi.

Bunlardan en uzununu Kara Halil'in Hâşiyesi'dir. Ancak Mustafa Carullah Efendi bundan daha uzun bir hâşiyeye yazmış olduğunu söylemektedir (10).

XVIII. Yüzyılda Mantık alanında eser vermiş olan bir başka Türk müellifi de Bursalı Abdurrahman Rahmi Efendi'dir. Uryanî Ali Efendi'nin şagirdlerinden olan bu zat, zahiri ve batını ilimlere vâkıftı. H. 1161 (M. 1748) de vefat etmiş olan Abdurrahman Rahmi Efendi, *Hâşiyeye alâ Kavî-i Ahmed min el-Mantık* adlı eserin

(10) Bknz: M, Ali Aynî, Türk Mantıkçıları, s. 10;

Öner, Necati (Prof.Dr.), Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı, Ank.-1967, s. 10.

sahibidir. Adından da anlaşılabilirceği gibi bu eser, Fenari üzerine yapılan bir şarh olan *Kavl-i Ahmed*'in bir hâşiyesidir.

H. 1165 (M. 1752) yılında vefat etmiş olan İzmir Müftüsü Mehmed Efendi, aslen Kırşehirli olup, bilhassa fıkıh ilminde şöhret yapmıştır. Çeşitli konularda 17 kadar eseri vardır. Bunlardan *Hidâyetü'l-Hikmet Hâşiyesi* ile *Fenari Hâşiyesi* Mantıkla ilgili olup, her iki eser de basılmamıştır.

Yusu fzâde diye meşhûr olan Amasyalı Abdullah Hilmi Efendi, H. 1167 (M. 1753) yılında vefat etmiştir. Tefsir, Hadis ve Kıraat ilimlerinde çağdaşlarının en kuvvetlilerindendir. Çoğu dinî ilimlere dâir olmak üzere ellibeş kadar eseri vardır. Sahih-i Buhari'yi otuz cilt üzerine şarh ettiği için, "Şârih-i Buhari" olarak meşhûrdur. Akli limleri Kara Halil Efendi'den okuyan bu zâtın, Mantık'tan Kara Dâvud üzerine yaptığı hâşiyeye, *Hâşiyeye alâ Kara Davûd min el-Mantık* adıyla bilinmektedir.

H. 1190 (M. 1776) yılında vefat etmiş olan Alaşehirli Osman b. Hasan Efendi, devrinin şöhretli âlimlerinden olup, ömrünü İstanbul'da ders okutmak ve kitap yazmakla geçirmiştir. *Risâle fi'l-Mantık* adıyla bilinen eseri, Mantıkla ilgilidir.

Burada H. 1202 (M. 1788) yılında vefat eden İspirli Ömer Efendi'nin Mantık eserleri, *Lisanü'l-İnsan* ve *Mu.nü'l-İhvan*'ı; ayrıca çmrünü XVIII. yüzyılda geçirip XIX. yüzyılın hemen başlarında, H. 1222 (M. 1807) yılında vefat etmiş olan Manisalı Kara Mahmud Efendi'nin İsağuci şarhi *Muğni't-Tullab*'ını da zikrettikten sonra, sözü bir başka Manisalı âlim İsmail Efendi'ye getirmek istiyorum.

"Gelenbevi" adıyla maruf olan İsmail Efendi, XVIII. yüzyıl âlimlerinin son halkasıdır. Mantıkçı, aynı zamanda Matematikçi olan bu Türk âlimi, H. 1143 (M. 1730) yılında Gelenbe'de doğmuştur. Kültürlü bir aileye mensuptur. Babası müftülük ve müderrislik yapmış olan Mustafa b. Mahmud Efendi'dir.

Gelenbevi, küçük yaşta babasını kaybetmiş ve ana elinde yetim kalmıştı. 10-11 yaşlarına kadar öğretimle hiç bir ilgisi olmamıştı. Onun tahsil hayatına başlamasına, Cevdet Paşa'nın anlattığına göre şu hadise sebep olmuştur: "11 yaşlarında olduğu bir çağda bir gün sokakta arkadaşlarıyla oynarken, babasının dostlarından birisi bunu görmüş ve -Yazıklar olsun sana, âbâ ve ecdadın fazlû kemâlât ile mârufken, sen böyle sokaklarda vaktini oyun oynamakla hebâ edesin.- diyerek, kendisini ayıplamıştı. Bunun üzerine küçük yaştaki İsmail çok utanmış ve hemen oyunu terketmişti. Bundan sonra da âbâ ve ecdadının mesleğine sülûk etmişti (11)".

İlk bilgileri Gelenbe'de öğrendikten sonra, İstanbul'a gitmiştir. Dinî İlimleri Yasincizâde'den; Fizik, Matematik ve Mantığı da "Ayaklı Kütüphane" diye bilinen Mehmud Emin Efendi'den okumuştur.

(11) Bkz: Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, İst.-1309, c. 4, s. 254 vd.

Mehmed Emin Efendi, tam yüz sene yaşamış, H. 1212 (M. 1796) da vefat etmiştir. Yaşadığı yüzyılda İstanbul'da kendi ayarında bir âlim olmadığı için, şöhretini ölümüne kadar muhafaza etmiştir. Bu değerli âlim, maalesef hiçbir eser bırakmamıştır. Ama birçok öğrenci yetiştirmiştir. Şüphesiz bunların en değerlisi İsmail Gelenbevi Efendi'dir.

Öyle anlaşılıyor ki, Gelenbevi, dinî ilimlerin yanında akli ilimlerin de bütünü okumuş ve H. 1177 (M. 1736) yılında açılan imtihanı başararak 33 yaşında bilfiil müderrislik yapmağa başlamıştır. Bununla beraber Mehmed Emin Efendi'den aldığı dersleri daha ileri bir seviyede sürdürmüştür. Mantıktan BURHAN adlı eserini de işte bu esnada yazmıştır.

Gelenbevi bu eseri M. Emin Efendi'ye takdim ettiği zaman Hocası, "Güzel, ancak Mutavvel'i (12) itmam etmiş olsaydık daha iyi olurdu." diyerek, geçmiş müelliflerin eserlerini incelemeyen te'lif sevdasına kapılmanın doğru olmadığını ima etmişti.

İsmail Gelenbevi, geniş bilgisi, anlayış ve zekâsındaki keskinliğe rağmen, hayatta iken iki büyük âlim Mehmed Emin Efendi ile, "Palabıyık" diye meşhûr olan Muğlalı Mehmed Efendi'nin şöhretleri arasında sıkışıp kalmıştır. Bu hususu Salih Zeki Bey şöyle ifade ediyor: "Ulûm-i hikemiyedeki şöhretini Hocası Mehmed Emin Efendi, ulûm-i riyaziyedeki şöhretini de Muğlalı Mehmed Efendi bastırmıştır (13)" Bununla beraber, Gelenbevi, bıraktığı eserleriyle, ölümünden sonra her iki âlimin şöhretini aşmıştır. Çünkü her iki âlimde gerçek ilmi güçlerini ortaya koyacak eserler bırakmamışlardır. Cevdet Paşa bu mevzuda şöyle diyor: "...Halbu ki, ol asırdan sonra ulemaya inkiraz gelmekle, eğer İsmail Efendi'nin te'lifat ve tahriratı olmasaydı, ol asrın mülumatına muttali olamazdık. İsmail Efendi, te'lifat-ı kesireye muvaffakiyetle ibka-ı nâm eyledi. (14)"

Bununla beraber hayatta iken de şu olay nedeniyle, özellikle matematikte gerçek değerini ve liyakatını açıkça göstermiştir: Bir Fransız mühendisi Bâb ı Âli'ye logaritma ile ilgili bir eser getirerek bunun çözülmesini ister, "bunu anlayacak kimseniz yok mu?" diye de âdetâ alay eder. Mühendis Gelenbevi Hoca'ya gönderilir. Evi fazla gösterişli olmadığı için Fransız daha da şımarır ve iltifat etmez, kısa bir süre içinde de Gelenbevi'den cevap ister. İkinci gelişinde Gelenbevi, O'na cevap olarak bir risale takdim eder. Kısa sürede İsmail Efendi tarafın-

(12) *Mutavvel*, H. 739 (M. 1338) da vefat etmiş olan "Dımaşk Hatibi" diye maruf, Celâleddin Muhammed b. Abdurrahman tarafından yazılmış *Telhîsü'l-Miftah fi'l-Meânî ve'l-Beyan* adlı esere, H. 797 (M. 1395) yılında vefat etmiş olan Sâ'dü'd-Din Mes'ûd al-Teftezânî tarafından yazılan ilk şarhin adıdır.

(13) Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye*, İst.-1329, c. 2, s. 269.

(14) Cevdet Paşa, *Ayn. es.*, s. 247.

dan kalcme alınan bu risle üzerine Fransız mühendis hayranlığını gizleyemez. İsmail Efendi'yi Reisü'l-Küttab Reşid Efendi'nin odasına çağırarak samur kürk giydirir ve resmini çektirir. Bu arada Reşid Efendi'ye dönerek "Bu adam Avrupa'da olsaydı ağırlığınca alınırdı." diye ilâve eder.

Gelenbevi İsmail Efendi, 18 Kasım 1776 da açılan Mühendis Hane-i Bahri-Humayun'da hocalık etmiş, III. Selim'in isteği üzerine de Yenişehir Fener kadılığına getirilmiştir. Bu görevine devam ederken H. 1205 (M. 1791) yılında İstanbul da vefat etmiştir.

Gelenbevi'nin Felsefe, (daha doğrusu kelâm), Mantık, Matematik ve Âdâb'a dâir birçok eseri vardır. Bunlardan özellikle şu eserleri konumuzla ilgilendirmektedir:

1- Hâşiye alâ Tehzib el-Mantık ve el-Kelâm: Teftezanî'nin "Tehzib el-Mantık ve el-Kelâm"ına, Ebû'l-Feth el-Mîrî tarafından "Tehzib-i Mîrî" adıyla yazılan hâşiye üzerine Gelenbevi'nin yazdığı oldukça mufassal bir eserdir.

2- el-Burhan fi İlmi'l-Mizan: Mantık sahasında XVIII. yüzyılda yazılan nâdir te'lif serlerinden biridir. Bu eser, İsmail Efendi'nin Mantık sahasındaki kudretini göstermeğe kâfidir. Nitekim söz konusu eser, birkaç defa basıldığı gibi, bir çokları tarafından da şarh edilmiştir. Bu şarhlar arasında Hasan Hüsnü Musılî'nin "Tenvîr el-Burhan" ını, Yusuf Şükrü Harputî'nin "Namus el-İkan" ını ve Mustafa el Rizevî'nin "Şarh-i Dibâce-i Burhan" ını zikredebiliriz. Bunlara Abdunnâfi Efendi'nin "Fenn-İ Mantık" adıyla yaptığı tercüme de ilâve edelim. Zira bu son eser, aynı zamanda Burhan'ın bir şarhidir.

3- Hâşiyetü'l-Burhan: Kendi eserine yaptığı açıklama ve ilâveleri ihtivâ eden bu eseri de basılmıştır.

4- Risâletü'l-İmkân: Gelenbevi'nin yine matbu olan bu eseri, mantığın modalite bölümüyle ilgilidir. O, bu eserinde, Zarûret, Vücûp (Gereklilik), Devam, Fiil, Kuvve(t), İmkân ve İmtinâ üzerinde durmakta, bunların çeşitlerini izah etmekte ve bu kavramlar arasındaki ilişkileri açıklamaktadır. Söz konusu kavramların tanımlarında güçlükler bulunduğundan dolayı, çok çeşitli mânâlara alındıklarını belirterek, bu güçlüğü kaldırmak ve kapalı olan mânâlara açıklık kazandırmak üzere bu eseri kaleme aldığını söylemektedir. Oldukça ehemmiyetli gördüğümüz bu eserin, bir gün tercüme edilerek bu günün araştırmacıların dikkatine sunulacağına inanıyoruz.

5- Risâletü'l-Kıyas: 16 sahife kadar olan bu eser, H. 1287 (M. 1861) senesinde basılmıştır. Kıyasın şekil ve modlarını konu alır.

6- Şarh-i İsağucî: XIII. Yüzyılın meşhûr mantıkçılarından olup, M. 1265 yılında vefat etmiş olan Esirü'd-Dîn Mufaddal b. Ömer el-Ebherî'nin *İsağucî* adlı eserine yapılan sayısız şerhlerden birisidir.

7- Tâlikat: Yazımın başlarında adını zikrettiğimiz el-İcî'nin *Mavakif* adlı eserinin mantık bölümüne Muhammed Tebrizi tarafından yapılan şarh üzerine Gelenbevi Hocanın yaptığı bir tetkik ve hülâsadan ibarettir.

Böylece arze'miğe çalıştığımız bu kısa mülkettan da açıkça görülebilir ki, XVIII. yüzyılda Mantık adına yapılan çalışmalar, yazılan eserler, büyük bir çoğunlukla, daha önceki yüzyıllarda yazılan eserlerin şarh ve hâşiyelerinden ibarettir. Dolayısıyla, bu yüzyılda gelişen ve yalnız bu yüzyılın mantık anlayışının ayrıntı vasıflarını taşıyan bir mantık anlayışından söz etmemiz mümkün değildir. Bununla beraber, IX-XIV. yüzyıllar arasında mantığın gelişmesine hizmet eden bütün Türk-İslâm mantıkçılarının görüşlerinin izlerini taşıyan, onların çalışmalarını özetleyen, eskiye hiçbir yenilik getirmemekle beraber onu âdetâ derleyip, düzenleyip sıraya koyarak yayınlamasını sağlayan eserlerden söz edebileceğiz. Şüphesiz, İsmail Gelermevi'nin çalışmaları, bu tür eserlere en güzel örneği teşkil eder.

İslâm Mantığının tam kemîle erdikten sonra, gerilemeğe yüz tuttuğu bir devrede yetişen Gelenbevi, ortaya koyduğu eserleriyle, Aristoteles Mantığına dayalı, Fârâbi ve İbn Sinâ geleneğine bağlı, Türk-İslâm Mantıkçıları zincirinin son halkalarından biri ve asrının en büyük Türk mantıkçısı olarak karşımıza çıkmaktadır. O'nun mantığa ait bütün eserleri, özellikle daha önce yazılan bir takım kitaplar gibi pedagojik maksatla te'lif ettiği *Burhan'ı* ile *Imkân R'sâlesi*, benzerlerinin bir kopyası olmaktan uzak, nev'-i şahıslarına mahsus eserlerdir. Buna rağmen, Gelenbevi'nin Mantık te'lifatına Esirü'd-Din Ehberi (öl. M. 1265), Ömer Kâtibi Kazvinî (öl. M. 1255), Tefezârî (öl. M. 1389), K. Râzî (öl. M. 1364), Abu'l-Feth Mirî (öl. M. 1498), hatta Fârâbi (öl. M. 950) ve İbn Sinâ (öl. M. 1037) nun kaynak teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Bunlardan Ehberi ve Tefezârî'nin eserlerine şarh yapmış olması, Fârâbi, İbn Sinâ ve diğerlerine yer yer atıflarda bulunması (Bkz: *Burhan*, s. 15, 16, 18, 40, 55; *Hâşiyeye-i Burhan*, s. 72, 79, 82, 89, 90, 99... vb.) bu iddiamızı ispatlar mahiyettedir.

Burada hcmen şunu ilâve edelim ki, Gelenbevi'nin eserleri, tertip ve üslûp yönünden diğerlerinden farklıdır. Hattâ öncekilerle aynı görüşü paylaştığı yerlerde bile, anlatım ve ifade farklılıkları açıkça görülmektedir.

Gelenbevi, mantığı beş ana bölümle mütela ederken "Sözlerin (lafızların) araştırılması" ile "Delâlet" konularını, mantığa bir mukaddime olarak görmüştür. Kavramların araştırılıp incelenmesi ise, başlı başına bir bölüm olarak bunlardan ayrılmıştır. O, "bab" adını verdiği bu bölümleri "fasıllara", fasılları da daha küçük bölümler olan "sınıflara" ayırmaktadır. Birinci bab (bölüm), kendi ifadesiyle, "tasavvurların mebdeleri" olan KAVRAMLARA, ikinci bab "tasavvurların maksatları" olan TANIMA ayrılmıştır. Üçüncü bab, "tasdiklerin mebdeleri" olan ÖNERMELERE, dördüncü bab ise "tasdiklerin maksatları" olan AKLÎ DELİLLERİN YAPISINA (KIYASA) has kılınmıştır. Beşinci baba gelince, bu

da kendi arasında yine beşe ayrılan BEŞ SANATA bırakılmıştır. Böylece Klâsik Mantık'ın dokuz bölümü tamamlanmaktadır. Bu tertipten açıkça anlaşılıyor ki, Gelenbevî'nin Burhan'ında, özellikle XIV. asırda başlayan ve Mantığı TA-SAVVURAT ve TASDİKAT diye ikiye ayırıp meydana getirilen, çoğunlukla da birbirlerine benzeyen, tâbir câiz ise, kopye eserlerle de bir benzerlik yoktur. O, temelde Aristocu olan Fârâbî'nin ilk defa ortaya koyduğu Tasavvurat ve Tasdikat ayırımına, yalnız İsağucî Şerhinde yer vermiştir.

Gelenbevî, Aristo Mantığının temel konularından biri olan ve İslâm Mantığını şekillendiren Fârâbî'de de bazı farklarla da olsa önemini koruyan KATEGORİLERE hiçbir mantık kitabında yer vermemiştir. Aynı zamanda bir kelâmcı olan Gelenbevî'nin kategorilere yer vermemesi, mantığın özellikle bu bölümünü hedef alan şiddetli çıkışlara bağlanabilir. Şu var ki, bu durum ilk defa Gelenbevî'de rastladığımız bir husus değildir. Fârâbî'den sonra gelen İslâm Mantıkçıları, daha önceden de mantık kitaplarından kategoriler bahsini çıkarmışlardır. Nitekim İbn Haldun'un beyanı da bu yoldadır.

Bu konuda tesbit edilmesi gereken bir husus da şudur: Gelenbevî, İslâm Mantık Tarihinde Teftezânî (öl. M. 1389) den sonra ortaya çıkan MÜTEKADDİMİN ve MÜTEAHHİRİN ekollerinden hiç birine mal edilemez. Çünkü O, eserlerinde bir konuda mütekaddimeni tercih ederken, başka bir konuda müteahhirin mantıkçıların görüşünü üstün görebilmekte ve bazan da her iki ekolün görüşünü bir arada ziredebilmektedir. Yine de O'nun müteahhirin mantıkçılara daha yakın olduğunu söyleyebiliriz.

XVIII. Yüzyılın en önemli mantıkçısı olarak gördüğümüz İsmail Gelenbevî'nin mantık anlayışında, bizzat kendi eserlerine baş vurarak kısaca tesbit etmeğe çalıştığımız bu görüşlerimizi, yine kendi eserlerine müracaat ederek, birkaç örnekle belgelemeye çalışalım; şöyleki:

Gelenbevî, Tümel Kavramları "birinci ve ikinci Ma'küller" diye ikiye ayrılmaktadır. Mantığın konusu olan ikinci ma'külleri, Mantıkî, Tabii ve Aklî diye de üç grupta toplamaktadır. Bu ayırıma Kavzvinî, Razî, Teftezânî... gibi mantıkçılarda da rastlıyoruz. Buna karşılık Gelenbevî, tümelerin kesinlikle dış âlemde var olmadığını ileri sürerken, "Tabii Tümeler" (Külliy-i Tabii) in haricte varlığını iddia eden Kazvinî'den ayrılmaktadır. (Bkz: Burhan, s. 6; Şemsîyye, s. 10-11).

O, İslâm Mantık geleneğine uygun olarak "Özel Tümeler" (Külliy-i Zâtî)'i, Cins, Tür ve Ayırım'a; "İlintisel Tümeler" (Külliy-i Arazî) 'i, Hassa ve Umumi İlinti'ye ayırırken, Ehberî ve Kavzvinî'nin bu konuda en egüzel tasnifi yaptıklarını söylemekte ve kendisi de Kazvinî gibi önce Tür'ü, daha sonra da Cins'i tanımlamaktadır. Halbu ki, Teftezânî ve diğerlerinde Tür, beş tümelin ikincisi olarak ele alınmaktadır. (Bkz: Burhan, s. 5 vd., Şarh-i İsağucî, s. 24, Teftezânî, Tehzib, s. 3).

"Tanım" diğeri İslâm Mantıkçılarında olduğu gibi, "el-Kavl el-Şârih" başlığı altında incelenmektedir. Gelenbevi, bu ifadenin, tanımın bütün çeşitlerini içerdiğini söyleyerek, bu başlık altında tanımın her çeşidini inceler. O, bu konuda, bir mahiyetin özsel tümellerinin bütünü ile hassasından meydana gelen tanımı, Tam Özsel Tanım'dan (Hadd-i Tam'dan) daha mükemmel bir Tam İlintisel Tanım (Resm i Tam) olarak kabul eder. Zira burada *Hassa'nın* ilâvesi, tavzihten başka bir şey eğıldir. Umumî Araz (Genel İlinti) ile tanımı kabul etmeyen müteahhirin mantıkçıların görüşüne karşılık, yalnız *Hassa* veya *Hassa* ile Umumî İlinti'den meydana gelen tanımın Eksik İlihtisel Tanım (Resm i Nakıs) olacağını kabul eder. Nitekim, Teftezânî de Resm i Nâkıs'ta Umumî İlinti'nin kullanılmasını uygun bulmaktadır. (Bkz: Teftezânî, Tehzib, s. 4) Gelenbevi, mütekaddimin mantıkçıların görüşüne uyararak, basit mahiyetlerin Resm-i Nâkıs ile tanımlanabileceği görüşündedir. (Bkz: Burhan, s. 4) O, tikellerin tanımlamayacağı hususunda da müteahhirinin görüşünü tercih etmiştir. (Bkz: Hâşiye-i Burhan, s. 70) Nitekim, önermenin parçalarının (çüz'ilerinin) dört olduğunu söylerken de, yine müteahhirin mantıkçıların görüşündedir.

Gelenbevi'nin mantığında Modal Önermeler (Müveccehât) önemli bir yer işgâl eder. O, mantığın en zor mevzuu olarak nitelendirdiği bu konu ile ilgili olarak müstakil bir eser de yazmıştır ki, bunun İmkân Risâlesi olduğunu daha önce belirtmiştik.- Modal önermeler bahsinde Fârâbî ve İbn Sinâ'dan farklı olarak dört modalite kabûl edip, müteahhirin mantıkçıların görüşünü benimser. Konuya getirdiği esneklik ve izah tarzı bakımından ise benzerlerinden farklıdır. On dört basit ve Sekiz bileşik modal önermeden bahsettikten sonra, mantıkçıların üzerinde durmadığı daha bir çok modal önermenin de mümkün olduğunu savunur. (Bkz: Burhan, s. 23).

Hemen bütün mantıkçıların yaptığı gibi, Gelenbevi de mantığının büyük bir kısmını Aklî Delillere (özellikle Kıyas'a) ayırmaktadır. Mantığın ulaştığı en son gâye olarak nitelendirdiği Kıyas'ı bütün teferruatıyla incelemektedir. O, bu konuda, sunuçları çok-açık olmaları bakımından İstisnalı Kıyasların, İktiranlı Kıyaslardan önce zikredilmesi gerektiği görüşünü savunur. İktiranlı Kıyasları "Müteâref ve "Gayr-ı Müteâref" diye ikiye ayırıp, Gayr-i Müteâref İktiranlı Kıyasın dört şekilden izahını yapmasına gelince, bu, kendine has bir açıklama olarak kalmaktadır. Kıyasların modalitesi konusunda ise yeni bir şey getirmektedir.

Mantığın bütün konularında Gelenbevi, yukarıdaki örneklerimize benzeyen daha bir çoğunu eklemiştir. Sanıyorum bir fikir vermesi bakımından bunlar yeterlidir. Böylece görüyoruz ki, Gelenbevi her ne kadar eski mantık anlayışına önemli bir yenilik getirmemiş olsa da, problemlere bakış açısı ve bunlara kazandırdığı tertip ve izah yönünden öncekilerin gözü kapalı bir taklitçisi değildir. Diğer taraftan XVIII. yüzyılın bu son mantıkçısı, kendisinden yarım asır kadar sonra başlayan Tanzimat döneminde, eskiye bağlılığı savunan anlayışta müessir olma-

sıyla, eserlerinin müteaddid defalar basılmış o'ması ve eserleri üzerine birçok şarh ve hâşiyelerin yapılmış olmasıyla, Türk-İslâm Mantık Tarihinde haklı bir yer işgâl etmektedir.

Böylece, gerek XVIII. yüzyıl mantıkçılarımızın eserleri ve gerekse bu yüzyıldaki mantık hareketlerinden verdiğimiz örnekler açıkça gösteriyor ki, asırlarca fikir hayatımıza hâkim olan Fârâbî ve İbn Sinâ geleneğine bağlı Aristo Mantığı, bu yüzyılda da varlığını sürdürmüştür. Yüzyıllar boyunca düşünürlerimiz tarafından yazılan yüzlerce mantık kitabının özü olan bu anlayış, bu yazımıza konu olan asırda da mahiyeti itibariyle aynen devam etmiştir. Görülen farklılıklar, derece farkı olmaktan öteye gidememektedir. Yeniçağ felsefesinde Avrupa'da Mantık hakkında ortaya atılan fikirlerden ise biz, ancak Tanzimat'tan sonra haberdâr olmuşuzdur.

B İ B L İ Y O G R A F Y A :

- ADIVAR, Abdullah Adnan : Osmanlı Türklerinde İlim, İst.-1970
- ATUF, Nâfi : Türkiye Maârif Tarihi Hakkında Bir Deneme, İst.-1930
- AYNÎ, Mehmed Ali : Türk, Mantıkçıları, İst.-1928
- AYNÎ, Mel med Ali : Dârü'l-Fünûn Tarihi, İst.-1927
- BİNGÖL, Abdulkuddûs : Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. 1978 (Dok. tezi)
- Brockelman C. : Gal ve Suppl.-11, Brille-1938
- Cevdet Paşa : Tarih-i Cevdet, İst.-1309 (4. Cilt)
- ENGİN, Osman : Türk Maârif Tarihi, İst.-1977
- GELENBEVÎ, İsmail Efendi : Burhan, İst.-1306
- ” ” ” : Risaletü'l-İmkân, İst.-1309
- ” ” ” : Şarh-i İsağucî, İst.-1283
- ” ” ” : Risâle fi'l-Kıyas, İst.-1278
- ” ” ” : Hâşiye-i Burhan, İst.-1206
- Hasan Hüsnü (Musullu) : Tenvîr el-Burhan, İst.-1307
- İbn Haldun : Mukaddime, Beyrût-1981 (Arapça, 4. Bsk.)
- Kâtip Çelebi : Keşfü'z-Zünûn, İst.-1975 (c. 1-2)
- KAVZİNÎ, Necmü'd-Din Ömer
b. Ali : Şemsîyye, İst.-1325

- KEKLİK, Nihat : İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı, İst.-1969-1970 (c. 1-2)
- KÜYEL, Mübahat Türker : Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Felsefe Eylemi Ank.-1976
- Mehmed Tahir (Bursalı) : Aydın Vilâyetine Mensup Meşâhir-i, Ulcma, Şuara, Muvarrihin ve Etibbanın Terceme-i Ahvâli, İzmir-1324
- ” ” ” : Osmanlı Müellifleri, İst.-1342 (c. 1-2-3)
- ÖNER, Necati : Tanzimat’tan Sonra Türkiye’de İlim ve Mantık Anlayışı, Ank.-1967
- ÖZTUNA, Yılmaz : Büyük Türkiye Tarihi, İst.-1978 (c. 11)
- Salih Zeki : Asâr-ı Bâkiye, İst.-1329 (c. 2)
- ” ” : Kamus-u Riyâziyât, İst.-1315
- Şemseddin Sami : Kamusü’l-A’lâm, İst.-1306
- TANERİ, Kemâl Zülfü : Türk Matematikçileri, İst.-1958
- Teftezânî, Sa’dü’-d-Din
Mes’ud b. Cmar : Tehzib el-Mantık ve el-Kelâm, İst.-?
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı : Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, Ank.-1965
- ÜLKEN, Hilmi Ziya : Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, İst.-1979
- Yusuf Şükrü : Nâmusü’l-İkan, İst.-1274